Society Culture Media
Vol 14. Spring 2025

Research Paper

Representation of "Sacred Matter" in Kiarostami's Cinema Based on Clifford Geertz's Perspective

Fariba mirzayi nezhad ujani[1],Mahnaz Ronaghi Notash[2]

Received: Nov. 27,2024, Accepted: April. 5,2025

DOI: 10.22034/scm.2025.491059.1825

Abstract

In Clifford Geertz's anthropological system, the interpretation of "the sacred" is done by studying the relationship between culture and religion, and sacred things have a semiotic nature that is obtained by interpreting signs, studying rituals, and extracting meaning from sacred signs.

This research aims to examine, using the semiotic method, selected sequences from Abbas Kiarostami's films in which religious rituals and ceremonies are shown as sacred symbols. To examine the relationship between the concept of symbol and sign with culture, from the perspective of Clifford Geertz, explain "religion as a cultural system" and represent sacred symbols as a model of the reality of individuals' worldviews.

While studying the films, it was observed that the sacred is reflected in the taste of cherries in the funeral ritual and that soil is manifested as a sacred symbol in human beliefs throughout the film. In the film The Wind Will Carry Us Away,The importance of the Gisubaran religion as a religious belief is examined, and the film Life and Nothing Else represents the concept of good and evil in a way that is embedded in people's beliefs as a sacred concept to which all good and bad events are attributed.

Through a set of sacred symbols, rituals provide both a model of reality and a model for life and how to live.

KeyWords: "Rituals" Religion" Culture" Clifford Geertz" Man"

[1] PhD in Culture and Communication in Islamic Azad University Central Tehran Branch. (Corresponding author) fariba@yahoo.com

[2] Assistant Professor of Communication, Islamic Azad University, Central Tehran Branch. ronagh_m@yahoo.com

Introduction

Sacred things in the modern world have a history dating back to the dark and unknown era of humanity. A time when gods directly bestowed their power upon people. All natural things such as earthquakes, floods, lightning, etc., descended upon the earth for sinful mankind, and sometimes sacred things saved humans from evil.

Meanwhile, religion was considered a broad circle for explaining sacred beliefs, but not necessarily all sacred concepts can be found in this circle of meaning. Clifford Geertz, an anthropologist who has a special focus on the study of sacred things as a way to achieve human beliefs, believes:Sacred symbols serve to compose people's behavior, their tone, their character, and the quality of their lives, their moral and aesthetic style, their temperament, and their worldview. Their picture of the real state of things is their most comprehensive idea of order" (Geertz, 1973: 89).

Rituals are, in fact, the most important conditions in which sacred symbols function in such a way that they are preserved. Rituals are the creators of the reality of religious teachings and their flawlessness. During the performance of rituals, the various spirits and motivations that sacred symbols instill in man and the worldview that these symbols interpret for man come together and strengthen each other.

Purpose

This research aims to present and represent a model of the reality of people's worldviews by studying rituals, rites, and beliefs with the help of a set of sacred symbols. The anthropology discussed in this research is actually how semantic networks are formed through symbols, how they communicate with each other, and what processes they create for the individual and the group to understand the environment and the external world.

Methodology

Geertz follows Weber in considering the individual agent in his methodology. “Nothing is more important than to know what anthropological interpretation is and to understand the extent of interpretation, not to understand its real meaning, but to be able to say that our formulation of the symbolic system of other individuals must be agent-centered” (Geertz, 1400: 17).

In his method of understanding, he was influenced by the hermeneutic method, that is, the method of interpretation and interpretation of historians of his time, and he intended to use this method to move from understanding texts to understanding social life.

Findings

Sacred matters have a semiotic nature that is obtained by interpreting signs, studying rituals, and the meaning of sacred signs. However, the study and interpretation of this "sacred matter" in Geertz's anthropological system of human cognition is carried out by studying the relationship between culture and religion.

In response to the main question of this research, how do rituals provide a model for life and how to live?It can be said that the belief in the sacredness of things is rooted in religious beliefs. In fact, it is in rituals that religious beliefs are formed in the individual and the individual internalizes them as part of his or her being. Rituals, with the help of a set of sacred symbols, provide both a model of reality and a model for life and how to live.

The film The Taste of Cherry depicts the ritual of burying the dead as a sacred ritual. A ritual in which "soil" appears as something sacred. Soil is a recurring symbol in the film and, as a sacred mythological title, plays the role of creation. Badiei, by trying to be buried, seeks to perform the ritual of burying the dead.

Because “ritual provides social cohesion and individual solace,” and religious beliefs are representations that express the nature of sacred things and the relationships they have to other sacred things or to mundane things. As Grimes argues: “Ultimately, rituals are rules of conduct that determine how a person should conduct himself with sacred things.

Also, in the conclusion of this research, the question of why understanding rituals plays a central role in understanding religion is answered as follows: Sacred things are a manifestation of culture. Sacred symbols are a model and example, that is, they harmonize people's way of life, spiritual and even aesthetic orientation with their worldview.

The sacred, as part of religion, offers a way of life that is very much in harmony with the state of affairs as described by their worldview. The worldview's job is to provide a rational justification for the paradigm, and the paradigm provides an emotional justification for the worldview.

Conclusion

Through a set of sacred symbols, rituals provide both a model of reality and a model for life and how to live. A model of reality, which is the worldview of individuals, teaches people how to live by manifesting itself in rituals.

Novelty

Sacred things are part of culture. Sacred symbols are role models, i.e., they harmonize people's way of life, spiritual and even aesthetic orientation with their worldview. So far, no research has been conducted to understand humans through cultural identification of the sacred.

BIBLIOGRAPHY

Bakhtiari, Mohammad Aziz. Hessami, Fazel (2003), Introduction to Social Theories of Religion, Tehran: Imam Khomeini Research and Educational Institute. (In persian)

Benjamin, W. (1934a) Franz Kafka in: Ed. Arendt, H. (1968) Illuminations. (London, Pimlico Random House).

Dyer, R. (1988). Heavenly bodies: Film stars and society. London: St. Martin's Press

Fakuhi, Nasser (2003), History of Anthropological Thought and Theories, Tehran: Ney Publications. (In persian)

Geertz, Clifford (1973) the Interpretation of Cultures, Basic Books, New York.

Geertz, Clifford (2000) key temporary thinkers: culture, custom and ethic, Fred, Inglis/Polity Press.

Geertz, Clifford(1971), Islam Observed Religious Development in Morocco and Indonesia, University of Chicago Press.

Geertz, Clifford, Local Knowledge, Further Essays in Interpretive Anthropology, New York, Basic Books, 1983

Geertz, Clifford. (1984),Cultural and Social Change: the Indonesian Case.

Hamilton, Malkam (2010), Sociology of Religion, translated by Mohsen Talasi, Tehran: sales

Little, Daniel (1388), Explanation in Social Sciences: An Introduction to the Philosophy of Social Science, translated by Abdul Karim Soroush, Tehran: Sarat Publications

Motahari, Morteza (2001), Fifteen Conversations, Tehran: Sadra Publications.(In persian)

Somyala, Yohana (1400), media and ritual, death, congregation and everyday life, translated by Nasim Khajezadeh, Tehran: sales.

Soumyaala, Yohana (1400), Media and Religion, Death, Congregation and Everyday Life, translated by Nasim Khajehzadeh, Tehran: Sales. (In persian)

سال چهاردهم/ بهار ۱۴۰۴

مقاله پژوهشی

بازنمایی "امر مقدس" در سینمای کیارستمی مبتنی‌بر دیدگاه کلیفورد گیرتز

• فریبا میرزایی اوجانی[۱]، مهناز رونقی نوتاش[۲]

تاریخ دریافت ۰۳/۹/۷، تاریخ تایید:۰۴/۱/۱۶
DOI: 10.22034/scm.2025.491059.1825

چکیده

در باب شناخت انسان از منظر کلیفورد گیرتز، تفسیر «امر مقدس» با مطالعه نسبت فرهنگ و دین انجام می‌گیرد و امور قدسی دارای ماهیتی نشانه شناختی است که با تفسیر نشانه‌ها، مطالعه مناسک و استخراج معنا از نشانه‌های مقدس، به دست می‌آید. این پژوهش بر آن است تا با استفاده از روش نشانه‌شناسی سکانس‌های برگزیده شده از فیلم‌های سینمای عباس کیارستمی را که در آن مناسک و آیین‌های دینی به‌صورت نمادهای مقدس نشان داده شده است را بررسی کند تا ضمن بررسی ارتباط بین مفهوم نماد و نشانه با فرهنگ، از دیدگاه کلیفورد گیرتز، "دین را به‌مثابه یک نظام فرهنگی" تبیین کرده و نمادهای مقدس را به‌عنوان الگویی از واقعیت جهان‌بینی افراد را بازنمایی کند.

در جریان مطالعه فیلم‌ها، ملاحظه شد که امر مقدس در طعم گیلاس در آیین خاکسپاری نمود پیدا می‌کند و خاک به‌سان نشانه‌ای مقدس در باور انسان‌ها در طول فیلم جلوه‌گر می‌شود. در فیلم "باد ما را خواهد برد"، اهمیت آیین گیسوبران به‌عنوان باوری دینی مورد مداقه قرار می‌گیرد و فیلم زندگی و دیگر هیچ، مفهوم خیر و شر را به نحوی بازنمایی می‌کند که به‌عنوان مفهومی مقدس در باور مردمان جای گرفته که تمام اتفاقات خوب و بد، بدان نسبت داده می‌شود.

مناسک به کمک مجموعه‌ای از نمادهای مقدس، هم الگویی از واقعیت ارائه می‌کند و هم الگویی برای زندگی و چگونه زیستن فراهم می‌کند. الگویی از واقعیت که همان جهان‌بینی افراد است با تجلی یافتن در مناسک چگونه زیستن را به انسان می‌آموزد.

کلمات کلیدی: آیین و مناسک، باور، دین، فرهنگ، انسان‌شناسی

---

[۱] دکترای فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی (نویسنده مسئول)fariba@yahoo.com
[۲] استادیار رشته ارتباطات، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزیronagh_m@yahoo.com

مقدمه

امور مقدس در دنیای مدرن، پیشینه‌ای به دوران تاریک و ناشناخته بشری دارد. دورانی که خدایان قدرت‌شان را بی‌واسطه بر سر مردمان نازل می‌کردند. همه امور طبیعی همچون زلزله، سیل، رعدوبرق و... برای بشر خطاکار بر زمین نازل می‌شد و گاه مقدسات انسان‌ها را از شر نجات می‌داد.

در این میان دین دایره گسترده‌ای برای تبیین باورهای قدسی به‌حساب می‌آمد اما لزوماً همه مفاهیم قدسی را در این دایره معنا نمی‌توان یافت. کلیفور گیرتز به‌عنوان انسان‌شناسی که تأمل ویژه بر مطالعه امور مقدس به‌عنوان راهی برای دستیابی به باورهای انسانی دارد، اعتقاد دارد: «نمادهای مقدس برای ترکیب رفتار مردم، لحن، شخصیت و کیفیت زندگی آن‌ها، سبک اخلاقی و زیبایی‌شناختی و خلق‌وخوی و جهان‌بینی آن‌ها کار می‌کنند. تصویری که آن‌ها از وضعیت واقعی چیزها دارند، جامع‌ترین ایده‌های آن‌ها از نظم است» (Geertz, 1973: 89).

گیرتز مطالعه و تفسیر خود را از "امر مقدس" در باب شناخت انسان، با مطالعه نسبت فرهنگ و دین آغاز کرد. به عقیده او باورها و اعتقادات دینی ریشه در فرهنگ جامعه دارد، در واقع در مناسک است که باورهای دینی در فرد شکل می‌گیرد و فرد آن را به‌منزله بخشی از وجود خود درونی می‌کند (Geertz, 1973: 89).

اهمیت شناخت انسان از روی امور مقدس در سینما به‌مثابه بخشی از انسان‌شناسی تصویری، برای بازسازی و تفسیر زندگی و پدیده‌های اجتماعی تا حدی است که انسان شناسان مدت‌های زیادی است که از آن به‌صورت‌های مختلف بهره‌برداری کرده و در پی کشف و شناخت انسان از روی نمادهای مقدس و دین هستند. در این میان سینمای عباس کیارستمی به‌عنوان سینمایی نمادین که معنا را در نمادها ذخیره کرده، در آیین به نمایش گذاشته و در اسطوره‌ها نقلشان می‌کند، شیوه برخورد انسان با این نظام مقدس را به‌گونه‌ای چکیده بیان می‌کند. بدین ترتیب، نمادهای مقدس خود را، در قالب هستی‌شناسی گرفته تا زیبایی‌شناسی و انسان‌شناسی آشکار می‌کنند.

مناسک به کمک مجموعه‌ای از نمادهای مقدس هم الگویی از واقعیت ارائه می‌کند و هم الگویی برای زندگی و چگونه زیستن را فراهم می‌کند. بنابراین، مناسک برای مطالعه دین، نقش محوری دارند.

مناسک، در واقع مهم‌ترین شرایطی است که در آن نمادهای قدسی به‌گونه‌ای عمل می‌کنند که حفظ شود. مناسک، پدیدآورنده واقعی بودن آموزه‌های دینی و بی‌عیب و نقص بودن آن‌هاست. در طی برگزاری مناسک روحیات و انگیزه‌های مختلفی که نمادهای قدسی در انسان القا می‌کنند و آن جهان‌بینی که این نمادها را برای انسان تعبیر می‌کنند به یکدیگر می‌رسند و یکدیگر را تقویت می‌کنند. در واقع لحظه مقدس لحظه‌ای است که انسان‌ها از دنیای روزمره و معمولی خود جدا می‌شوند و با امر مقدس رویه رو می‌شوند در آن لحظه هیچ تماسی با فردی که با امر مقدس روبرو شده است امکان‌پذیر نیست.

این پژوهش بر آن است تا با مطالعه آیین و مناسک و باورها به کمک مجموعه‌ای از نمادهای مقدس، الگویی از واقعیت جهان‌بینی افراد را ارائه داده و آن‌ها را بازنمایی کند.

این پژوهش به دنبال پاسخ دادن به این سؤال است که:

- آیا از لحاظ منطقی انسان‌شناسی نمادین را باید دنباله‌ای از انسان‌شناسی دینی دانست؟ بدین معنی که در این گرایش دین به‌مثابه مجموعه‌ای از معانی نمادین در نظر گرفته می‌شود و یکی از نظام‌های معنایی است که در هر فرهنگی از اهمیتی فوق‌العاده برخوردار است؟
- مناسک چگونه الگویی برای زندگی و چگونه زیستن را فراهم می‌کند؟
- چرا شناخت مناسک نقش محوری در شناخت دین دارد؟

انسان‌شناسی موردبحث در این پژوهش در واقع آن است که شبکه‌های معنایی چگونه از خلال نمادها شکل می‌گیرند و چگونه با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند و چه فرایندهایی را برای درک محیط و جهان بیرونی برای فرد و گروه ایجاد می‌کنند.

ادبیات نظری و چارچوب مفهومی

بازنمایی یکی از مفاهیم بنیادین در مطالعات رسانه‌ای است. کلمه‌ای که معانی احتمالی متفاوتی را به همراه دارد. می‌توان گفت که بازنمایی ابزاری برای نمایش واقعیت است و این هدف به میانجی‌گری رسانه‌ها صورت می‌گیرد. ازنظر «ریچار دایر»[1] مفهوم بازنمایی در رسانه‌ها عبارت است از"ساختی که رسانه‌های جمعی از جنبه‌های مختلف واقعیت مثل افراد، مکان‌ها، اشیاء، اشخاص، هویت‌های فرهنگی و دیگر مفاهیم مجرد ایجاد می‌کنند. تجلی بازنمایی‌ها

[1] Richard dayer

ممکن است به‌صورت گفتاری، نوشتاری یا تصاویر متحرک باشد" (دایر، 18:1993). هرچند بازنمایی در نگاه واقع‌گرایانه «رئالیستی» متشکل از تصاویر یا صدای حوادث است، ولی عمل بازنمایی، به شکل کامل و مطلق، جهان را نمایش نمی‌دهد.

محتواهای رسانه‌ای همواره دارای ساختار هستند و هرگز پنجره‌ای شفاف و روشن نیستند. بازنمایی از ساختار واژه و لغت فراتر می‌رود و این سؤال را پیش می‌کشد که چگونه گروه‌ها (و هر چیز ممکنی که در رسانه وجود خارجی پیدا می‌کند) به‌وسیله محصولات رسانه‌ای بازنمایی شده است؟ این مسأله به چگونگی رسانه‌ها و ژانرهای مختلف مربوط می‌شود و درعین‌حال معانی یا اثرات ضمنی سیاسی وسیعی را با خود به همراه دارد. زبان، ابزار بازنمایی واقعیت است، تجلی‌های زبانی به‌صورت صدا، تصویر و... است که واقعیت را منعکس می‌کند. در این میان، رسانه‌ها زبان ارائه بازنمایی از واقعیت را دارند و از خصیصه چند زبانی برخوردارند. مثلاً رسانه سینما، دربرگیرنده تصویر و صدا است. بازنمایی در سینما مشتمل بر چهارعنصر است. معمولاً زمانی که از ارتباط بازنمایی و فرهنگ صحبت می‌شود مسئله زبان نیز موردتوجه قرار می‌گیرد.

با توجه به این‌که دستگاه انسان‌شناسی کلیفورد گیرتز بر مفاهیمی ازجمله: «آیین‌ها و مناسک»، «امر مقدس»، «دین»، «نشانه‌ها»، «شبکه معنا» و «باور» استوار است، لذا برای شناخت اهمیت و جایگاه «امر مقدس» در شناخت انسان، از ارتباط این مفاهیم با یکدیگر استفاده خواهد شد.

ارتباط مفهوم نماد و نشانه با فرهنگ، از دیدگاه کلیفورد گیرتز

مفهوم نماد از مفاهیم مهم در اندیشه گیرتز است. نماد چیزی است که می‌تواند به‌جای چیز دیگری بنشیند و آن را بازنمود یا بیان کند و یا می‌تواند به‌عنوان نوعی نمودار یا راهنمای آنچه باید انجام گیرد، عمل کند. اساساً ریشه انسان‌شناسی فرهنگی به این برمی‌گردد که نمادها نخستین تولید انسان و نیز نخستین ابزار انسانند. نمادها به‌مثابه بلوک‌های ساختمان دین، زبان، فرهنگ و به‌طورکلی تولید اجتماعی تصور می‌شوند و به تعبیر گیرتز و بسیاری انسان شناسان آمریکایی دیگر، نمادها واسطه ارتباط ما با جهانند. گیرتز می‌افزاید که نمادها افزون بر فهم خاصی از جهان، جهت‌گیری در برابر آن را نیز شکل هستند. «الگویی برای واقعیت» و «الگویی از واقعیت» می‌دهند. در واقع به باور گیرتز، نمادها به‌منزله چراغ راهنمایی موقعیتی را که در آن قرار گرفته‌ایم برای ما روشن می‌سازد؛ یعنی به ما می‌گوید که به خطر بالقوه برخورد با اتومبیل‌های دیگر در تقاطع سر راهمان نزدیک شده‌ایم. گیرتز در مقاله توصیف فربه، با تعریف

دوباره فرهنگ و ارائه یک رویکرد نظری جدید، نسبت به تعاریف مطرح‌شده از این مفهوم و تعدد و تکثر آن‌ها که این مفهوم را تبدیل به یک باتلاق نظری کرده بود، واکنش نشان داد. مفروض اصلی گیرتز در پایه‌گذاری سنت نظری، مسئله فهم فرهنگ است. او در تعریف خود از فرهنگ می‌نویسد: "مفهومی از فرهنگ که من جانبدار آن هستم و سعی بر نشان‌دادن سودمندی آن در نوشته حاضر دارم، اساساً دارای ماهیتی نشانه‌شناختی است. من همچون ماکس وبر باور دارم که آدمی حیوانی است معلق در شبکه‌ای از معناها که خود درتنیده است. من فرهنگ را این شبکه معنایی می‌دانم {و معتقدم} تحلیل آن نه به روش علوم آزمایشگاهی که به دنبال قانون است، بلکه به روش تفسیری است که در جستجوی یافتن معنا است" (گیرتز، ۲۰۰۰ ب: ۵). گیرتز با در نظر گرفتن کنشگر فردی در روش‌شناسی‌اش از وبر پیروی می‌کند. «هیچ‌چیز مهم‌تر از این نیست که بدانیم تفسیر انسان‌شناختی چیست و میزان تفسیر را بفهمیم، نه این‌که به فهم معنای واقعی آن بپردازیم، بلکه برای آن‌که بتوانیم بگوییم فرمول‌بندی ما از نظام نمادین دیگر افراد باید کنشگر محور باشد (گیرتز، ۱۴۰۰: ۱۷).

رابطه دین، مناسک و امر مقدس

به عقیده‌ی گیرتز مکانیسم ایجادکننده ایمان، مناسک است. ایمان مذهبی در جریان مناسک ایجاد می‌شود. مناسک هم مفهوم کلی مذهب را صورت‌بندی می‌کند و هم تکلیف مرجعیتی را مشخص می‌سازد که پذیرش و حتی الزام به پذیرش این مفهوم مذهبی را توجیه می‌کند (همیلتون، ۱۳۹۰، ۲۷۸). در حقیقت در مراسم و آیین‌ها که آمیختگی نمادین روحیات معنوی و جهان‌بینی به وجود می‌آید، آگاهی‌های معنوی مردم شکل می‌گیرد.

مبنای راستین باورداشت‌ها یا در مرجعیت نهفته است یا در سنت راجع به مرجعیت او بر این باور است که دین تنها یکی از انواع چشم‌اندازهایی است که انسان از طریق آن به جهان نگاه می‌کند. از دیدگاه گیرتز مهم‌ترین ویژگی چشم‌اندازهای دینی ایمان است. ایمان برخلاف علم، مفاهیمش را به آزمون نمی‌کشد ایمان مفاهیمش را به‌صورت واقعی و به دور از هرگونه شک و شبهه‌ای تثبیت می‌کند. به عقیده گیرتز مکانیسم ایجادکننده ایمان مناسک است. یقین دینی در جریان مناسک ایجاد می‌شود.

مناسک به کمک مجموعه‌ای از نمادهای مقدس، هم الگویی از واقعیت ارائه می‌کند و هم الگویی برای زندگی و چگونه زیستن فراهم می‌کند. الگویی از واقعیت که همان جهان‌بینی افراد است با تجلی یافتن در مناسک چگونه زیستن را به مؤمنان می‌آموزد. (گیرتز، ۱۹۷۳: ۹۳).

مناسک از نظر گیرتز نوعی جهش است و مؤمنان در مناسک دینی به درون امر قدسی جهش می‌کنند بدین سبب پس از انجام دادن مناسک و بازگشت به زندگی عادی تغییر می‌کنند انسان‌های متفاوتی تبدیل می‌شوند مناسک مجموعه‌ای از اعمال خشک و بی‌روح نیست، بلکه از داستان‌ها و روایت‌های مقدس طراوت می‌گیرد. در جریان مناسک فرد متحول می‌شود به‌گونه‌ای که وی پس از اجرای مناسک به وجود دیگری تبدیل می‌شود. به‌عبارت‌دیگر ماندن در زندگی دینی یا لحظه مقدس به‌صورت گذراست.

روش

رویکرد تفسیری گیرتز در انسان‌شناسی

گیرتز در مقام یکی از برجسته‌ترین انسان‌شناسان فرهنگی معاصر قبل از هر چیز به سبب رویکرد ویژه خود نسبت به فرهنگ و دین شناخته شده است و او رویکردی تفسیری به مسائل دارد که در آن به دنبال معنا است. گیرتز، روش خود را مردم‌نگاری (انسان‌شناسی) تفسیری می‌نامد. در این روش، انسان‌شناس با کنار گذاشتن ساختارگرایی به تحلیل معانی و نمادها از دیدگاه بومی می‌پردازد. به‌عبارت‌دیگر، او رویکرد اُمیک را در معناشناسی خود به کار می‌گیرد و تلاش می‌کند واقعیت مورد مشاهده را همچون متن تفسیر کند.

در واقع، او به انسان‌شناس نقش یک مترجم بین فرهنگ‌ها را می‌دهد که در خلال درک یک فرهنگ، فرهنگ دیگر را نیز درک می‌کند: فرایند ترجمه یا تفسیر، فرآیندی است که در آن چیزی از فرهنگ مبدأ اخذ می‌شود و سپس به فرهنگ مقصد بازگردانده می‌شود (فکوهی، ۱۳۸۱: ۲۵۷).

نکته‌ای که گیرتز به آن معترف است، آن است که منظور از انسان‌شناسی تفسیری، تفسیر اموری نیستند که او ابداع کرده است و بر این نکته تأکید دارد که مرجع اصلی کار او ماکس وبر است زیرا وبر بوده است که نخستین‌بار مفهوم جامعه‌شناسی تفسیری را مطرح می‌کند. گیرتس در پیگیری اندیشه‌های وبر و با تأثیر از او به مخالفت با انسان‌شناسی ساختارگرا پرداخت؛ نخستین مخالفت‌های گیرتس با بیان جمله‌هایی مانند این همراه بود که وظیفه خطیر انسان‌شناسی کشف قوانین، الگوها و معیارهای زیستی جوامع نیست بلکه تفسیر شبکه‌های معنایی است؛ شبکه‌هایی که مردم خود آن را می‌تنند و سپس خود را به آن می‌آویزند. گیرتز همین شبکه‌های نمادین را جوهر اصلی حیات اجتماعی می‌دانست که تنها از طریق تعبیر و توصیف موشکافانه و عمیق آن‌ها می‌توان به درک فرهنگ و دین یک جامعه نائل آمد.

این روش پس از مدتی به انسان‌شناسی تفسیری شهرت یافت. تأثیر عمده گیرتز بر انسان-شناسی عبارت بود از آگاه ساختن انسان‌شناسان نسبت به متون فرهنگی که تفسیر می‌کنند و متون مردم‌نگارانه که پدید می‌آورند. وی همچنین بحث مهمی را در انسان‌شناسی درباره ماهیت اصولی این رشته ارائه کرد. او می‌گوید: باید دانست که قوم‌نگاری و همین‌طور همه انسان‌شناسی، همواره ملازم با توصیف عمیق است. وظیفه انسان‌شناسی این نیست که صرفاً ساخت یک قبیله یا طایفه، اجزای صرف یک آیین و یا مثلاً این واقعیت که مسلمانان در ماه رمضان روزه می‌گیرند را وصف کند، بلکه وظیفه آن این است که معانی را دریابد و معانی ورای آنچه را مردم انجام می‌دهند؛ یعنی مفاد همه زندگی و تفکر آن‌ها درباره آیین‌ها، ساخت‌ها و عقاید را کشف کند. به باور گیرتز، انسان‌شناس نباید در پی به اثبات رساندن نظریات خود باشد، چون اصولاً چیزی برای اثبات کردن وجود ندارد. این امر به معنی نقدی شدید از روش‌های کمّی در علوم اجتماعی است، چرا که این روش‌ها این ادعا را دارند که می‌توانند فرهنگ‌ها را اندازه‌گیری کرده و بر اساس این اندازه‌ها آن‌ها را محک بزنند و درباره آن‌ها تصمیم‌گیری کنند. درحالی‌که شناخت کیفی موردنظر گیرتز، که تنها در بخش کوچکی از یک کل عظیم فرهنگی به وجود می‌آید، به‌خودی‌خود نه قابل‌اندازه‌گیری است و نه قابل‌تعمیم‌یافتن است (فکوهی، ۱۳۸۱: ۲۵۷).

گیرتز با در نظر گرفتن کنشگر فردی در روش‌شناسی‌اش از وبر پیروی می‌کند. «هیچ‌چیز مهم‌تر از این نیست که بدانیم تفسیر انسان‌شناختی چیست و میزان تفسیر را بفهمیم، نه این‌که به فهم معنای واقعی آن بپردازیم، بلکه برای آن‌که بتوانیم بگوییم فرمول‌بندی ما از نظام نمادین دیگر افراد باید کنشگر محور باشد (گیرتز، ۱۴۰۰: ۱۷).

او در روش تفهم خود، از روش هرمنوتیک یعنی روش تفسیر و تأویل مورخان عصر خود تأثیر پذیرفته بود و قصد داشت با این روش از درک متون به درک زندگی اجتماعی برسد. وی بر این باور بود که پدیده‌های اجتماعی و روابط بین آن‌ها قابل‌فهم هستند و او این روش را درباره حقایق دینی نیز قابل اعتبار می‌دانست و معتقد بود حقایق دینی نیز اموری هستند که از راه درک معانی درونی نهفته در آن‌ها باید به شناخت راجع به آن‌ها رسید و نقطه تمرکز او در مطالعه رفتار اجتماعی از نوع دینی، معنادار بودن این رفتارها است. اما درباره گیرتز باید گفت که او روش خود را انسان‌شناسی تفسیری می‌نامد. در این روش، انسان‌شناس با کنار گذاشتن ساختارگرایی به تحلیل معانی و نمادها می‌پردازد و از طریق تأویل و تفسیر به معنا دست می-

یابد. روش تفسیری گیرتز مبتنی بر اولویت دادن به متن است، او معتقد است که واقعیت اجتماعی را باید به‌صورت یک متن مشاهده کرد و همان‌طور که یک متن را تفسیر می‌کنیم می‌باید آن را نیز تفسیر کنیم.

نمونه‌گیری و جامعه آماری

در تحقیقات کیفی ازجمله هرمنوتیک تفسیری، منطق نمونه‌گیری اساساً متفاوت از منطق نمونه‌گیری آماری است. منطق نمونه‌گیری در مطالعات کیفی، مستلزم نمونه‌گیری از موارد برجسته و افراد شاخص یا مستلزم نمونه‌گیری نظری و مبتنی بر هدف است. به این معنی که هدف نمونه‌گیری انتخاب نمونه‌هایی است که با نظریه همخوانی داشته باشد و نظریه را بسط دهد و برای مقولات مختلف نمونه‌هایی ارائه شود. بنابراین با فرض این نکته که در اصل داده‌های ممکن بی‌شمارند، نمونه‌گیری در این تحقیق بر اساس اصل هدفمندی صورت می‌گیرد. ازآنجاکه تحلیل تمام فیلم‌های سینمای کیارستمی از توان این تحقیق خارج است، از نمونه‌گیری غیرتصادفی و هدفمند استفاده شده است. به‌طوری‌که سه فیلم از مجموعه فیلم‌های عباس کیارستمی که در آن آیین‌ها و مناسک به‌عنوان امری مقدس نشان داده شده است و در آن موضوع "انسان" برجسته‌تر می‌کند، به‌عنوان نمونه مطالعه انتخاب شده‌اند.

مروری بر فیلم طعم گیلاس

آقای بدیعی مردی میانسالی است که قصد خودکشی دارد و قبرش را در کنار درختی کنده است. او می‌خواهد قرص‌های خوابش را یکجا بخورد و شب در این قبر بخوابد. بدیعی دنبال کسی است که صبح فردای مرگش، روی جسد او خاک بریزد. در مسیری که برای یافتن چنین کسی پیش می‌گیرد با افراد مختلفی مانند یک سرباز، طلبه افغان و مردی که کارگر موزه تاریخ طبیعی است روبه‌رو می‌شود و از آن‌ها می‌خواهد فردا صبح سراغ او بیایند و "بیست بیل خاک" روی او بریزند و پاکتی را با ۲۰۰ هزار تومان پول که در داشبورد ماشین است به‌عنوان دستمزد بردارند.

مروری بر فیلم باد ما را خواهد برد

فیلم ماجرای شخصیتی را روایت می‌کند که گروهی فیلم‌ساز را به روستای سیاه‌دره در کرمانشاه می‌برد. قرار است فیلمی درباره‌ی تشییع‌جنازه سنتی و آیین سوگواری و عزاداری پس از مرگ یک پیرزن بسازند. در این آیین زنان عزادار با ناخن‌های خود به صورت‌شان چنگ می-زنند. اما اهالی روستا چنان می‌پندارند که آن‌ها برای یافتن گنج آمده‌اند. پسربچه می‌داند که

آن‌ها برای چه به روستا آمده‌اند، ولی گروه از او می‌خواهند که به کسی چیزی نگوید و هرکس درباره آن‌ها سؤال کرد، بگوید برای یافتن گنج آمده‌اند.

مروری بر فیلم زندگی و دیگر هیچ

سه روز پس از زلزله خرداد ۱۳۶۹ در استان گیلان، پدر و پسری از تهران به منطقه زلزله‌زده می‌روند. به دلیل راه‌بندان، آن‌ها مجبور می‌شوند راه‌های فرعیِ مختلفی را برای رسیدن به روستای کوکر، طی کنند. آن‌ها در این مسیر از طریق به تصویر کشیدن نمادها و معرفی اسطوره‌ها و نمادهای قدسی با جهان‌بینی مردمان روستا آشنا می‌شوند و به درک تازه‌ای از انسان و زندگی می‌رسند.

یافته‌ها

با توجه به این‌که یافته‌های پژوهش از میان فیلم‌های جامعه نمونه استخراج می‌شوند، لذا در هر فیلم بخشی از مناسک، آیین‌ها، باورها و امور مقدس انسانی از طریق روش نشانه‌شناسی و تفسیری کلیفورد گیرتز به‌عنوان انسان‌شناس تفسیرگرا که اعتقاد به انسان‌شناسی از روی فهم نشانه‌ها و معنا را دارد، مورد تحلیل و تفسیر قرار می‌گیرند.

فیلم طعم گیلاس و آیین خاک‌سپاری

در طعم گیلاس، با آیین به‌خاک‌سپردن مردگان روبرو هستیم، گرچه این آیین با یک گناه همچون خودکشی گره خورده است. چنین به‌نظر می‌رسد که به‌خاک‌سپردن مردگان یک آیین پارسی بوده که در آینده رفته‌رفته رها شده است. گواهی دراین‌باره از برده‌ای ایرانی به نام اوفراتس به دست آمده است: «مرا مسوزان، آتش را از برخورد تن من میالای، من پارسیم، نیاکانم نیز پارسی بودند و گناه آلودن آتش به نزد ما گران‌تر از مرگ است. مرا به خاک بسپار، مولایم، ولی برتنم، آب تطهیر نیفشان چون من آب‌ها را نیز گرامی می‌دارم». در اوستا از سوزاندن مردگان یاد شده و آن را گناهی بزرگ دانسته‌اند و این می‌رساند که در عهد وندیداد یعنی در دوران اشکانی، این رسم هنوز در بین بخش‌هایی از ایران وجود داشته است.

خاک از نمادهای تکرار شده در فیلم طعم گیلاس است. خاک در اسطوره نقش آفرینش را به عهده دارد. «خاک، علاوه بر محل دفن و نابودی به دلیل توان رویاندن نباتات، محملی برای حیات و زندگی پس از مرگ بوده است. اهمیت آیین به‌خاک‌سپردن مردگان در کهن‌ترین

جوامع صاحب کشاورزی دلیلی بر همین ارتباط بوده است».

شخصیت اصلی فیلم، آقای بدیعی با تلاش برای این‌که به خاک سپرده شود، به دنبال اجرای آیین خاک سپردن مردگان است. به‌نظر می‌رسد او به آیین کاملاً پایبند است و برای او مفهوم دارد، وگرنه این‌که پس از مرگ او، خاکی بر روی پاشیده شده باشد، یا نشده باشد، اهمیت چندانی ندارد. همان‌گونه که «امیل دورکیم» به ارتباط «آیین انسجام اجتماعی» و «تسلای فردی» اشاره دارد، بدیعی نیز بر این باور دارد که به‌خاک‌سپردن امری مقدس است و با این امر تسلای فردی و در نهایت انسجام اجتماعی پیدا می‌کند. دورکیم جهان باورها را به دو طبقه‌ی کاملاً متضاد تقسیم کرد: حوزه‌ی مقدس و دنیوی زندگی. «جنبه‌ی مقدس و هسته‌ای زندگی اجتماعی با جلسات آیینی اعضای جماعت، حول نمادهایی مانند توتم بازنمایی شده‌اند و حوزه زندگی دنیوی شامل همه‌چیزهایی که به قلمرو مقدس راه نداشت» (سومیالا، ۱۴۰۰: ۵۷).

امر مقدس و دنیوی هرگز نباید مخلوط شوند زیرا از قداست آن کم می‌شود. «چیزهای مقدس، چیزهایی‌اند که با ممنوعیت‌ها محافظت و مجزا می‌شوند. چیزهای دنیوی آن چیزهایی‌اند که ممنوعیت‌ها بر آن‌ها اعمال می‌شوند و باید در فاصله‌ای از آنچه مقدس است، نگهداری شوند.

باورهای دینی بازنمایی‌هایی‌اند که ماهیت امور مقدس و روابطی که آن‌ها با امور مقدس دیگر یا با امور دنیوی دارند، بیان می‌کنند، در فرجام، آیین‌ها، قوانین سلوک هستند که تعیین می‌کنند، چگونه انسان باید خودش را با امور مقدس هدایت کند». به‌نظر می‌رسد که خاک‌سپاری برای بدیعی امر مقدس است و باید از امور دنیوی محافظت بشود. این خاک‌سپاری به‌اندازه‌ای در فیلم مهم است که با هفت تصویر متفاوت از این رخداد در طول فیلم مواجه هستیم. او حتی در صحنه‌هایی از فیلم سعی در پوشاندن سایه‌اش با خاک دارد.

در این فیلم، خاک به‌عنوان عنصر اصلی طبیعت و به‌عنوان محور اصلی رابطه‌ی انسان با طبیعت به ما شناسانده می‌شود. علاوه بر وسواس بدیعی از این‌که زنده در زیر خاک نماند، پس از فرار سرباز نیز صحنه‌های فیلم را بیش از هر چیزی دیگری خاک تشکیل می‌دهد. گرچه تمامی جنبش زندگی را در پیرامون خاک و رویش از آن شاهد هستیم، شاید همچنان وسواس غالب بدیعی در حواشی ترس او از زنده زیر خاک ماندن است. پرندگان که از خاک بلند می‌شوند و با فریاد در آسمان پرواز می‌کنند، درختانی که از خاک روییده شده‌اند، کارگران کشاورزی که زندگی را از خاک می‌رویانند و حتی *رنجرور* بدیعی که در جدول کنار جاده خاکی گیر افتاده است و دوباره از خاک بیرون می‌آید؛ همه به‌نوعی رویش زندگی را از دل خاک معنا می‌دهند.

تصویر ۱ . نمادسازی خاک در فیلم، طعم گیلاس، عباس

در گفت‌وگوی بدیعی با کارگر مفهوم تمثیلی خاک و زندگی برگشت می‌شود.

ـ بدیعی: چه جای باصفایی اینجا!

ـ کارگر: چه صفایی داره؟ یه مشک خاک‌وخل!

ـ بدیعی: مگه خاک صفا نداره؟ هرچی خوبه از توی همین خاک درمی‌آد.

ـ کارگر: بله خب این‌جوری که شما می‌گین، هر چی خوبه، یه روزی می‌ره تو خاک.

در صحنه‌ای دیگر بدیعی می‌خواهد در زیر درختی دفن شود و کسی روی او خاک بریزد تا مضمون مرگ به مخاطب القا شود. همچنین با دفن شدن شخصیت فیلم در زیر درخت، ضمن اشاره به اسطوره حیات دوباره در قالب گیاه، مخاطب را به زندگی دوباره رهنمون می‌کند. جنبه اسطوره یا زمین نه‌تنها در اساطیر ایران، بلکه در اساطیر ملت‌ها و فرهنگ‌های مختلف نمود دارد. «زمین، مادر هستی، کشتزار، ایزد بانوی زمین، ایزد بانوی برکت بخش و سودآور، پرورش‌دهنده آفریدگان، دختر اهورامزدا، یاری‌دهنده رمه‌ها، سبز کننده چراگاه‌ها، درمان‌بخش و دختر ایزد آسمان است»

بدیعی اصرار دارد تا بعد از مرگ به خاک[۱] سپرده شود و زنده‌به‌گور از این دنیا نرود. در جهان‌بینی بدیعی خاک و به خاک سپرده شدن امری مقدس است. در جایی از فیلم سایه بدیع را روی خاک می‌بینیم. در این پلان نسبتاً طولانی راز سربه‌مهری نهفته است. خاک در زمینه و سایه بدیع روی خاک است. سایه پدیده ایست قائم به ذات نور. اگر نور نباشد سایه هیچ جسمی دیده نخواهد شد. نور ذات احدی است و این پلان استعارهای به سلسله اعلی خلقت انسان و بازگشت او به اصل، رابطه علت و معلولی انسان و این‌که آدمی پدیده ایست نه قائم بر خویش بلکه در ادامه وجود خالق در این صحنه بازیافت می‌شود.

دین از دید گیرتز، نموداری از فرهنگ است. نمادهای مقدس الگو و سرمشق یعنی چگونگی زندگی، مشرَب معنوی و حتی زیبایی‌شناختی مردم را با جهان‌بینی آنان هماهنگ می‌کند. طعم گیلاس نیز طبق فرهنگ اسلامی، خاک و آیین خاکسپاری را امری مقدس دانسته که انسان را از خاک می‌داند و بازگشت جسم[۲] او نیز در خاک خواهد بود.

فیلم باد ما را خواهد برد و آیین گیسوبران

در این فیلم درباره مراسم "گیسوبران" که هنوز در مناطق کردنشین و لرنشین ایران وجود دارد، صحبت شده است. مختاریان دراین‌باره می‌گوید، «در آیین‌ها و اسطوره‌های باستان ایزدبانوی مادر، سرور آسمان و طبیعت و نماد باران و باروری تلقی می‌شد. شواهد نشان می‌دهد که زنان در مراسم سوگواری موی خویش که نماد باران و باروری بود را کوتاه می‌کردند».

---

[۱] در فرهنگ‌عامه ایران از دیرباز تا امروز عقاید و رسوم متعددی مرتبط با خاک وجود داشته که بیشتر آن‌ها به موضوع زایش مربوط است. برای نمونه، به‌محض تولد نوزاد، ناف او را با نخی می‌بستند، سپس آن را می‌بریدند و در خاک دفن می‌کردند. در شیراز، پس‌ازآن‌که نوزاد و جفت خارج می‌شدند، جفت را که به آن «خصم» می‌گفتند، در گوشه‌ای از باغچه خانه خاک می‌کردند و باور داشتند که هرکجا خصم انسان خاک شده باشد، او نیز به همان‌جا بازمی‌گردد؛ اگر کسی زیاد به‌جایی رفت‌وآمد می‌کرد، می‌گفتند: «مگر خصمت را آنجا خاک کرده‌اند؟». در بیرجند نیز جفت را خاک می‌کردند. در سیرجان پس از تولد نوزاد، پدر او گودالی می‌کَنْد و جفت را با حبه‌ای زغال و قطعه‌ای آهن و یک عدد تاپ (کشکک زانوی گوسفند) در آن می‌انداخت و رویش خاک می‌ریخت. مردم الیشتر اعتقاد داشتند که هر آنچه از بدن انسان جدا می‌شود، مانند ناخن، مو و قسمت‌هایی از بدن که بر اثر حادثه جداشده است، باید در خاک چال شوند، وگرنه در شب اول قبر، بدن انسان ناقص ظاهر می‌شود.

[۲] بر پایه آیه‌های ۳۰ و ۳۱ سوره مبارکه مائده (۵)، بین مردم این باور وجود دارد که انسان دفن مردگان خود را از زاغی فراگرفت که از طرف خداوند بر بنی‌آدم (قابیل) ظاهر شد و به او آموخت تا زمین را بکاود و جسد برادرش (هابیل) را که خود او کشته بود، در آن دفن کند و پنهان سازد. سنت خاک‌سپاری مردگان نیز از آنجا نشئت گرفته است.

آیین گیسوبران در میان برخی از اقوام ایرانی مانند بختیاری‌ها، مردم کرد، مردم لر و مردم لک همچنان رواج دارد. «همچنین سنت موی پریشان کردن در میان کُردها و لُرها مرسوم است که طی آن زنان موی خود را پریشان کرده و بر سروصورت خود می‌کوبند و به خراشیدن صورت خود می‌پردازند» (گیلانی و همکاران، ۱۳۹۶، ۱۸۹).

گیرتز در رویکرد تفسیرگرایانه‌ی خود به دین، آن را به‌عنوان بخشی از یک نظام فرهنگی در نظر می‌گیرد که به انسان‌ها ارث می‌رسد و به صورت‌های نمادین بیان می‌شود» (همیلتون، ۱۳۹۰، ۱۳۷). آیین گیسوبران نیز در ابتدا امری مقدس و بخشی از یک نظام فرهنگی دینی است که به‌صورت نمادین زنان گیسوان خود را می‌برند و صورتشان را خراش می‌دهند. این آیین را می‌توان در شاهنامه نیز مشاهده کرد؛ آنجا که پس از مرگ سیاوش، همسرش فرنگیس گیسوانش را بریده و بر صورت خراش می‌اندازد. در فیلم باد ما را خواهد برد، به‌گونه‌ای این آیین کهن مرکز داستان قرار گرفته است؛ گرچه هیچ‌گاه تماشاگر آن را مشاهده نمی‌کند.

به عقیده‌ی گیرتز مکانیسم ایجادکننده ایمان، مناسک است. ایمان مذهبی در جریان مناسک ایجاد می‌شود. مناسک هم مفهوم کلی مذهب را صورت‌بندی می‌کند و هم تکلیف مرجعیتی را مشخص می‌سازد که پذیرش و حتی الزام به پذیرش این مفهوم مذهبی را توجیه می‌کند (همیلتون، ۱۳۹۰، ۲۷۸). در حقیقت در مراسم و آیین‌ها که آمیختگی نمادین روحیات معنوی و جهان‌بینی به وجود می‌آید، آگاهی‌های معنوی مردم شکل می‌گیرد. آیین یا مناسک، یک مفهوم و یک واژه تعیین‌کننده در اندیشه گیرتز است (بختیاری، حسامی، ۱۳۸۲، ۲۳۰ ـ ۲۲۹). اما به‌نظر می‌رسد این روح معنوی، با گذشت زمان اقتصادی شده است.

خراشیدن صورت برای عزاداران یک حس مقدس جلوه می‌کند و برای صاحبان عزا یک تکلیف در حق مرده است، فارغ از حکم شرعی این عمل که آسیب زدن به بدن است، اما مقوم اجتماعی معنایی است که فاعلان بدان می‌بخشند و «در علوم اجتماعی واقعیت عریان نداریم، یعنی واقعیتی که از هرگونه معنایی خاص فرهنگی عاری و فارغ باشد» (لیتل، ۱۳۸۸، ۱۱۴).

فرهنگ گیسوبران و خراشیدن صورت بیشتر معلول شرایط محیطی به‌اضافه قصد انجام آن است و دوام و تغییر آن تابع تغییر فرهنگ است؛ و چنانچه شرایط محیطی تغییر کند، اگرچه قصد خراشیدن صورت را هم داشته باشند، اما انجامش به‌راحتی ممکن نیست. گیرتز معتقد است، «تغییر بدون کار فرهنگی انجام نمی‌شود» (Geertz, 2000, 62). آیین گیسوبران کنش متقابل اجتماعی انگیخته از شرایط ویژه‌ای است. پس لازم است شرایطی که باعث به وجود

آمدن این آیین شده است، همان نیز او را از راه تغییر فرهنگ وادار به ترک کند.

مطهری بر این باور است که «محیط زندگی انسان در افکار وی دخیل است و اختلاف معلومات و افکار با اختلاف منطقه و محیط زندگی حتی در یک فرد به‌حسب دو زمان و به‌موجب اختلاف شرایط، روشن و غیرقابل‌انکار است» (مطهری، ۱۳۸۰، ۱۴۴) و چون آیین‌ها جزو اصول ثابت نیستند، به گفته وی «ادراکات اعتباری بر اساس "اصل انطباق با محیط" دگرگون می‌شوند» (همان، ۱۴۷) و «ادراکات اعتباری تابع احتیاجات حیاتی و عوامل مخصوص محیط است و با تغییر آن‌ها تغییر می‌کند» (همان، ۱۴۴). درنتیجه تا وقتی آیین عزاداری به شکل خراشیدن صورت به‌مثابه عملی مقدس پنداشته شده و فضای محیطی به دیده احترام به آن نگاه می‌کند، شخص حاضر به تغییر و یا ترک چنین عملی نیست. کارگزار این عمل را آیین و فرهنگ پنداشته و منع‌کننده آن را مخالف آیین و فرهنگ می‌پندارد؛ پس حاضر به ترک آن نیست. درباره‌ی احساس و یا فکر، گیرتز می‌نویسد، «ما نه‌تنها به‌موجب فکر و تصورمان احساس داریم، بلکه جان‌مایه احساس را داریم» (**Geertz, 1973, 81**). پس فرهنگ محیطی است که احساس را با همه تنوعش در مناسک گزار ایجاد می‌کند و در حقیقت، «ما توان طراحی هواپیما را در تونل باد به دست می‌آوریم؛... و یک کودک قبل از این‌که اعداد را در ذهنش بشمارد، با انگشتانش می‌شمارد؛ و عشق را پیش از آن‌که در قلبش حس کند، باپوستش احساس می‌کند، نه‌تنها باورها، بلکه احساسات و عواطف نیز در انسان، مصنوعات فرهنگی هستند».

گیرتز بر این باور است که «برگزاری آیین باعث تقویت ساختار اجتماعی است». (همان). پس خراشیدن صورت به‌زعم انجام دهنده، به‌عنوان امری مقدس، به‌طور مستقیم در تحکیم و تقویت ساختار اجتماعی و فرهنگ دخیل است و با چنین باوری این عمل را انجام می‌دهد. پس تغییر به‌صورت مستقیم انجام نخواهد شد. بلکه در نقطه‌ای انجام می‌شود که شبه تمایل ایدئولوژیکی نسبت به همدیگر داشته و از ناحیه تغییر برحسب هم‌جواری فیزیکی نیز در آن آیین رسوخ کرده و تغییر عملی خواهد شد. درنتیجه، تغییر برآیندی است از جابجایی در عناصر فرهنگ که طیف گسترده‌ای از پارامترها و عناصر تشکیل‌دهنده فرهنگ را شامل می‌شود.

در صحبت بین معلم روستا و فیلم‌ساز گفتیم که معلم می‌داند که آن‌ها برای جست‌وجوی گنج نیامده‌اند، اما حقیقتی در آن هست. باید گفت حق با اوست: مردان به روستا آمده‌اند تا از آیین عزا فیلم‌برداری کنند؛ ولی ذهنیات خود را بدان نسبت داده‌اند و آن را دارای خصلتی آن‌چنان مقدس انگاشته‌اند که چیزی شبیه گنج از آن ساخته است. زیرا به یک معنی آن‌ها در

پی باقی‌مانده‌ای از دنیای کهن و به قول معلم یک‌جور زیرخاکی آمده‌اند؛ پیوندی ناگسستنی با جهان؛ شیوه‌ای قبل از مدرن شدن برای تجربه کردن، زیستن و در انتها مردن؛ بنابراین همان‌گونه که گیرتز تأکید دارد، «جوامع دارای تفسیرهای خاص خود هستند. فقط باید دسترسی به آن‌ها را کشف کرد» (Geertz, 1984, 73).

یکی از مهم‌ترین صحنه‌های فیلم صحنه‌ای است که بهزاد، معلم روستا را سوار خودرویش می‌کند. روی داشبورد خودروی بهزاد استخوان ران انسانی قرار دارد که آن را بالای تپه پیداکرده و به دلیلی که مشخص نیست، تصمیم گرفته نگاهش دارد.

معلم: مثل این‌که تو کارتون به مشکل برخوردین، نه؟

بهزاد: مشکل؟ به‌هرحال هر کاری مشکل خاص خودشو داره دیگه، از جمله کار ما.

معلم: بعد صدسال فکر کنم دیگه زیر خاکی حساب میشه دیگه؟

بهزاد: راجع به چی صحبت می‌کنین، معذرت می‌خوام؟

معلم: شما تو کار زیر خاکی نیستین؟

بهزاد: آها شما این استخوان را دیدید، احتمالاً حدس زدین که ما برای گنج، یا عتیقه‌جاتی چیزی اومدیم اینجا.

معلم: والله حدس نمی‌زنم. تقریباً حتم دارم. [مکث] شما مگه برای مراسم تشریف نیاوردین؟

نکته عجیب این گفت‌وگو آن است که به‌نظر می‌آید معلم روستا در آن واحد، هر دو نظریه را تأیید می‌کند: این‌که مسافران به روستا آمده‌اند تا گنجی را بیابند و این‌که آمده‌اند تا از مراسم خاک‌سپاری و سوگواری محلی فیلم‌برداری کنند. چنان‌که به‌نظر می‌رسد که تماشای آیین گیسوبران و مراسم عزاداری به‌سان گنجی مقدس ارزشمند است.

فیلم زندگی و دیگر هیچ و نمادهای قدسی

فیلم زندگی و دیگر هیچ در پی درک اعتقادات، باورها و جهان‌بینی انسان‌ها از روی مطالعه نمادها است. هنگامی‌که خدایان خشم می‌گیرند، چه اتفاقی بر سر مردمان می‌افتند؟ در زندگی و دیگر هیچ خشم خدایان باعث زلزله‌ای عظیم شده و قهرمان داستان برای یافتن دوستش و دانستن این موضوع که آیا او زنده است یا مرده راهی سفر شده است، اما او سفرش را با ناامیدی شروع می‌کند به باور آن‌که سفرش به بن‌بست خواهد رسید زیرا دوستش به دلیل قهر زمین مرده است.

در این فیلم به معنای نمادین زمین توجه شده است. بنا بر اندیشه‌های انسان بدوی هر یک از پدیده‌ها و عناصر طبیعت ایزدی داشتند و به همین دلیل طبیعت همواره مقدس بود است، «قهر طبیعت همچون زلزله، سیل، توفان، خشکسالی و شیوع بیماری در نظر آن‌ها به‌منزله قهر خدایان بود؛ همان‌گونه که بهبود وضعیت معیشت و سلامت و عافیت، مهر خداوندی تلقی می‌شد».

در فیلم زندگی و دیگر هیچ، زمین نابودگر است و با زمین‌لرزه انسان‌ها را می‌بلعد. «برای آزتک‌ها خدا بانوی زمین دو وجه متضاد دارد: مادر غذا دهنده است و سبب می‌شود که از گیاهانش تغذیه کنیم و در عوض مردگان را بازمی‌ستاند که خود آن‌ها را در اطعام کرده بود و در این مفهوم نابودگر است» (شوالیه و گربران، ۱۳۸۲، ج ۳: ۴۶۵).

گیرتز بر این باور است که نمادهای مقدس نه‌تنها ارزش‌های مثبت بلکه ارزش‌های منفی را نشان می‌دهند. «آن‌ها به وجود خیر و شر و نیز کشمکش بین آن‌ها اشاره می‌کنند. مسئله شر، صورت‌بندی جهان‌بینانه ماهیت بالفعل نیروهای نابودکننده در خود و خارج از خود و تفسیر قتل، برداشت بد محصول، بیماری، زلزله و فقر و ستمگری است، به شیوه‌ای که بتوان با آن‌ها به طریقی کنار آمد. اعلام شر به‌عنوان امری اساساً غیرواقعی همچنان‌که در دین‌های هندی و برخی روایت-های مسیحی نقل‌شده، تنها یک راه‌حل خاص برای این مسئله به شمار می‌آید و راه‌حل مشترک ادیان بشری نیست. در میان اقوام آفریقایی آزادند که عامل هر نوع بدبختی طبیعی (مرگ، بیماری، برداشت بد محصول) را نفرت یک انسان از انسان دیگر و اعمال خودبه‌خودی جادوگری می‌دانند، رویکرد به شر یک رویکرد مستقیم و عملی است؛ در میان قوم مانوس ملانزی، این برداشت که بیماری، مرگ یا مشکل مالی نتیجه‌ی یک گناه پنهانی (زنا، دزدی و دروغ است)، گناهی که حساسیت اخلاقی ارواح خانوار را برمی‌انگیزد، با تأکید بر اعتراف و توبه در میان جمع به‌عنوان راه عقلانی کنار آمدن با شر همراه است» (گیرتز، ۱۳۹۹: ۱۷۲ ـ ۱۷۱).

در فیلم زندگی و دیگر هیچ نیز هر کس برای آمدن زلزله عقیده‌ای دارد. در جایی از فیلم مردی در مسیر راه به راننده می‌گوید:

ـ اصلاً من نمی‌دونم چه کرده این ملت که خدا داره این‌جوری تنبیهش می‌کنه!

و شر را بر گردن مردم می‌اندازد که گناهی را مرتکب شده‌اند. در جایی دیگر پدربزرگ احمدپور خود را نظرکرده دانسته به کارگردان می‌گوید:

ـ این‌همه شیرخوار، این‌همه بی‌گناه و خونه‌های همه مردم بیچاره خراب شد، مال ما مونده. خدا فقط نظرش با من بود.

ـ نکنه خودت رو نظرکرده می‌دونی‌ها؟

ـ نظرکرده که نه. این یه بلایی بود که مثل گرگ گرسنه افتاد هرکی‌رو که رسید یکه پاره کرد.

این تعبیری است که پیرمردی بر زبان می‌آورد که به قول خودش در حال حمل یک سنگ قیمتی (سنگ توالت!) برای زنده‌هایی است که باید زندگی کنند. دیالوگ‌های پوریا با زنی که بچه هفت‌ساله‌اش مرده و در حال شستن رخت است. پوریا با تعریف زندگی حضرت ابراهیم و فرستادن گوسفندی برای او به‌جای ذبح پسرش، به این نتیجه می‌رسد که خداوند باعث‌وبانی مرگ فرزند آن زن نبوده است.

همانطور که گیرتز معتقد است که فرهنگ چیزی خصوصی و پنهان در درون افراد نیست، بلکه در نمادهای عمومی تجسم‌یافته است، پارادایم جدیدی برای مطالعه دین تعریف می‌کند: «نمادهای مقدس برای ترکیب رفتار مردم - لحن، شخصیت و کیفیت زندگی آن‌ها، سبک اخلاقی، زیبایی‌شناختی و خلق‌وخوی جهان‌بینی آن‌ها کار می‌کنند. تصویری که آن‌ها از وضعیت واقعی چیزها دارند، جامع‌ترین ایده‌های آن‌ها از نظم است». (Geertz, 1973: 89).

مطالعه نمادها راهی برای درک راه‌های پیچیده ارتباط مردم با یکدیگر و انتقال شیوه زندگی خود به نسل‌های آینده بود. به استدلال گیرتز، انسان‌شناس باید "دیدگاه بومی" را به‌عنوان نوعی متن که بتواند بر روی شانه‌های بازیگران بومی خوانده شود مطالعه کند و از طریق تحلیلی تفسیر شود که آن را برای افراد غیربومی قابل‌درک کند. او تفسیر انسان‌شناختی را این‌گونه تعریف می‌کند؛ «"ساخت خوانشی از آنچه اتفاق می‌افتد" و این نمی‌تواند بدون داشتن حسی از کل که به آن تعلق دارد انجام شود.

مطالعه نمادها برای گیرتز، قبل از هر چیز، مطالعه دین بود، «نمادهای مذهبی یک تطابق اساسی بین یک سبک خاص زندگی و یک متافیزیک خاص (اگر اغلب ضمنی) را فرموله می‌کنند و با این کار هر یک را بااقتدار وام گرفته‌شده دیگری حفظ می‌کنند»(Geertz, 1973: 90).

کیارستمی در این فیلم نمایی از یک گورستان روستایی را به تصویر می‌کشد تا مفهوم بازگشت به طبیعت را با کارکرد اسطوره‌ای آن به مخاطب منتقل کند. آزتک‌ها باور دارند که «خدای بانوی زمین دو وجه متضاد دارد: مادر غذا دهنده و باعث می‌شود که از گیاهانش تغذیه کنیم و در عوض مردگان را باز می‌ستاید که خود آن‌ها را اطعام کرده بود و در این مفهوم، نابودگر است» (شوالیه و گربران، ۱۳۸۲: ۴۶۵).

قرار گرفتن گورستان در کنار جدول و کوه به الگوی به بازگشت به طبیعت وجهی اسطوره‌تری می‌بخشد.

در اساطیر «چشمه» مبدأ زندگی و به‌طورکلی مبدأ تمام هستی است و همچنین نماد فرشته، قدرت، برکت و همه‌ی نیکبختی‌ها. در بین ژرمن‌ها، چشمه‌ای به نام چشمه‌ی میمیر حاوی آب دانش بود. آب آن، چنان ارزشمند بود که برای نوشیدن آن، خدا اودین پذیرفت یک‌چشم خود را بدهد و به خاطر قیمتی که پرداخته بود، توانست از آب دانش، شعر و پیشگویی بنوشید. بر طبق همین نمونه‌ی ازلی چشمه است که یونگ آن را نماد و تصویر روح می‌داند و چشمه را مبدأ زندگی درونی و نیروی معنوی به شمار آورده است» (شوالیه و گربران، ۱۳۷۹، ج ۲: ۵۲۷ ـ ۵۲۶).

اسطوره زلزله عاملی متناقض‌نما است که هم می‌تواند از بین برنده‌ی زندگی باشد و هم تقویت‌کننده میل به زندگی؛ تا آنجا که عده‌ای زندگی مشترکشان را از لابه‌لای آن سر می‌گیرند.

نتیجه‌گیری

امور قدسی دارای ماهیتی نشانه شناختی است که با تفسیر نشانه‌ها، مطالعه مناسک و استخراج معنا از نشانه‌های مقدس، به دست می‌آید. اما مطالعه و تفسیر این «امر مقدس» در دستگاه انسان‌شناسی گیرتز در باب شناخت انسان، با مطالعه نسبت فرهنگ و دین انجام می‌گیرد.

در پاسخ به سؤال اصلی این پژوهش که مناسک چگونه الگویی برای زندگی و چگونه زیستن را فراهم می‌کند؟ می‌توان گفت: باور به مقدس بودن امور ریشه در اعتقادات دینی دارد، در واقع در مناسک است که باورهای دینی در فرد شکل می‌گیرد و فرد آن را به‌منزله بخشی از وجود خود درونی می‌کند. مناسک به کمک مجموعه‌ای از نمادهای مقدس، هم الگویی از واقعیت ارائه می‌کند و هم الگویی برای زندگی و چگونه زیستن فراهم می‌کند. الگویی از واقعیت که همان جهان‌بینی افراد است با تجلی یافتن در مناسک چگونه زیستن را به مؤمنان می‌آموزد.

فیلم طعم گیلاس، آیین به‌خاک‌سپردن مردگان را به‌عنوان آیینی مقدس به تصویر می‌کشد. آیینی که «خاک» در آن به‌عنوان امری مقدس جلوه می‌کند. خاک از نمادهای تکرار شده در فیلم است و عنوان اسطوره‌ای مقدس، نقش آفرینش را به عهده دارد. بدیعی با تلاش برای این-که به خاک سپرده شود، به دنبال اجرای آیین خاک سپردن مردگان است. او باوجوداین‌که قصد خودکشی دارد اما آیین خاکسپاری برایش جایگاهی مقدس دارد. او به آیین کاملاً پایبند است وگرنه این‌که پس از مرگ او، خاکی بر روی پاشیده شده باشد، یا نشده باشد، اهمیت چندانی

ندارد. بدیعی بر این باور دارد که به‌خاک‌سپردن امری مقدس است. چراکه «آیین، انسجام اجتماعی و تسلای فردی را فراهم می‌کند» و باورهای دینی بازنمایی‌هایی‌اند که ماهیت امور مقدس و روابطی که آن‌ها با امور مقدس دیگر یا با امور دنیوی دارند را بیان می‌کنند. همان‌طور که گریمز عقیده دارد: «در فرجام، آیین‌ها، قوانین سلوک هستند که تعیین می‌کنند، چگونه انسان باید خودش را با امور مقدس هدایت کند».

همچنین در نتیجه‌گیری این پژوهش این سؤال که چرا شناخت مناسک نقش محوری در شناخت دین دارد؟ این‌گونه پاسخ داده می‌شود که: امور مقدس نموداری از فرهنگ است. نمادهای مقدس الگو و سرمشق یعنی چگونگی زندگی، مشرَب معنوی و حتی زیبایی‌شناختی مردم را با جهان‌بینی آنان هماهنگ می‌کند. امور مقدس به‌عنوان بخشی از دین راهی برای زندگی پیش می‌نهد که به‌خوبی با وضع امور، چنان‌که جهان‌بینی آنان به توصیفش می‌پردازد، بسیار هماهنگ است. کار جهان‌بینی این است که توجیهی عقلایی برای سرمشق فراهم کند و سرمشق نیز به توجیه عاطفی جهان‌بینی بپردازد.

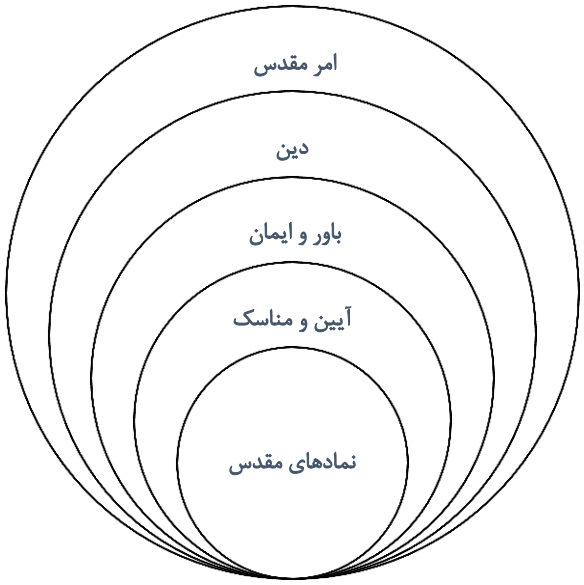

شکل ۱. نمودار نحوه شکل‌گیری امور مقدس در رویکرد تفسیری کلیفورد گیرتز

در فیلم باد ما را خواهد برد به آیین گیسوبران به‌عنوان امری مقدس و بخشی از یک نظام فرهنگی دینی اشاره می‌شود. آیینی که به‌صورت نمادین در آن زنان گیسوان خود را می‌برند و

صورتشان را خراش می‌دهند. خراشیدن صورت برای عزاداران یک حس مقدس جلوه می‌کند و برای صاحبان عزا یک تکلیف در حق مرده است، فارغ از حکم شرعی این عمل که آسیب زدن به بدن است، اما مقوم اجتماعی معنایی است که فاعلان بدان می‌بخشند.

در فیلم زندگی و دیگر هیچ، به خدای نمادین زمین توجه شده است. در این فیلم "خیر و شر" به‌عنوان امری مقدس موردتوجه قرار گرفته می‌شود. بنا بر اندیشه‌های انسان بدوی هر یک از پدیده‌ها و عناصر طبیعت، ایزدی داشتند و به همین دلیل طبیعت همواره مقدس بود است، «قهر طبیعت همچون زلزله، سیل، توفان، خشکسالی و شیوع بیماری در نظر آن‌ها به‌منزله قهر خدایان بود؛ همان‌گونه که بهبود وضعیت معیشت و سلامت و عافیت، مهر خداوندی تلقی می‌شد».

در فیلم زندگی و دیگر هیچ، زمین نابودگر است و با زمین‌لرزه انسان‌ها را می‌بلعد. به باور گیرتز نمادهای مقدس نه‌تنها ارزش‌های مثبت بلکه ارزش‌های منفی را نشان می‌دهند. آن‌ها به وجود خیر و شر و نیز کشمکش بین آن‌ها اشاره می‌کنند. مسئله شر، صورت‌بندی جهان‌بینانه ماهیت بالفعل نیروهای نابودکننده در خود و خارج از خود و تفسیر قتل، برداشت بد محصول، بیماری، زلزله و فقر و ستمگری است، به شیوه‌ای که بتوان با آن‌ها به طریقی کنار آمد.

به‌نظر می‌رسد مراسم آیینی که بهزاد برای فیلم‌برداری آن آمده، قداست دارد. زیرا چنان‌که به‌نظر می‌رسد، تماشای آیین گیسوبران و مراسم عزاداری به‌سان گنجی مقدس ارزشمند است. پس می‌توان تجلی امر مقدس را از طریق نمادهای قدسی پی گرفت. بخشی از این نمادها در مراسم و مناسک عبادی تجلی می‌یابد اما درعین‌حال نباید فراموش کرد که همواره این امر می‌تواند به صور گوناگونی تجلی‌یافته به‌گونه‌ای که گاه پیوند بین امر قدسی با اشکال مذهبی قابل رد زنی نباشد.

معانی فرهنگی پوشیده در اعمال اجتماعی را به‌طور عمده از نوع پنهان و ناخودآگاه است و برای رسیدن به فهم این نمادهای پنهان، رویکرد تفسیری را باید دنبال کرد. این همان چیزی است که کیارستمی در این اثر و دیگر آثارش به آن پایبند است.

در واقع، پروژه گیرتز را می‌توان ادامه سنت فلسفه قارهای آلمان دانست که قائل به روش‌های تفسیری به‌جای تبیینی بود. اگرچه در سنت هرمنوتیک آلمانی، روش هرمنوتیکی و روش علوم طبیعی دارای درجه‌ای یکسان از اعتبار محسوب می‌شد، اما گیرتز با شروع پروژه عظیم خود در رویکرد تفسیری به فرهنگ و صورت‌بندی مجدد تفکر اجتماعی، در پی اثبات برتری روش‌های تفسیری بر روش‌های علوم طبیعی و در نتیجه جایگزینی روش‌های اخیر با

روش‌های تفسیری است و این مسئله را می‌توان انقلاب گیرتزی نه‌تنها در حوزه علوم اجتماعی و انسان‌شناسی، بلکه در کل علوم انسانی دانست و همچنین چرخشی پارادایمی در سنت این علوم به شمار آورد. گیرتز تلاش می‌کند گذشتن شبکه‌های معنایی را از خلال نمادها نشان دهد و این نظریه را در چارچوب نوعی مردم‌نگاری تفسری، مفهوم‌پردازی کند. هدف او رسیدن به پاسخی برای چگونگی ارتباط این شبکه‌های معنایی با یکدیگر و چیستی فرایندهایی است که برای فرد و گروه پدید می‌آورند. روش تفسیری گیرتز، ساختاری درونی (امیک) دارد، نه بیرونی (اتیک). امیک معنای درک دیدگاه درونی یا پنداشت «فرد بومی»، درباره ذهنیت‌ها یا خود به کار می‌رود. انسان‌شناس در این شیوه، همچون مترجمی در ریزترین بخش‌ها و ذهنیت‌ها و یا رفتارهای فرد بومی دقیق درنگ می‌کند تا بتواند آن را درباره رفتار یا جهان پیرامون دریابد و یا این‌که آن را به‌نوعی ترجمه کند. روش تفسیری گیرتز، بودن در چارچوب درک فرهنگ خود، در پی درک فرهنگ دیگری است. البته این رویکرد، اتیک نیست، که پژوهشگر در آن پنداشت خود را درباره ذهنیت و رفتار فرد بومی عرضه می‌کند.

هدف از بررسی عنصر قدسی این پژوهش درک عناصر مرتبط با امر قدسی در نگاه کلیفورد گیرتز بود که مجزا و منفک از مطالعه آیین‌ها و دین نمی‌توان آن را بررسی کرد. به عبارتی علی‌رغم این‌که نظام مقدس یک کل واحد منسجم است، عناصر قدسی اجزاء مختلف آن را تشکیل می‌دهند. به‌این‌ترتیب هر عنصر قدسی در یک نمود عینی به تجلی نشسته است. پس ویژگی‌های عنصر قدسی عبارتند از:

۱: ریشه در باورهای مذهبی دارد.

۲: قدرت خود را از کانون قدسی دریافت می‌کند.

۳: مفهومی فرا طبیعی است.

۴: بخشی از آن در مناسک و مراسم دینی متجلی می‌شود.

۵: نمادها و سنبل‌ها، یکی از طرق تجلی آن است.

۶: در تمامیت مرتبط باتجربه دینی فرد است.

آنچه امر قدسی را منحصربه‌فرد و ویژه کرده است عدم انقطاع آن از انسان امروزی است به‌گونه‌ای که حتی آگنویست‌ها و آتئیست‌ها علی‌رغم دوری جستن از مفاهیم مذهبی، باز به امور قدسی پایبند هستند.

به‌نظر می‌رسد سیطره و گسترده امر قدسی گاه می‌تواند بیش از مفاهیم دینی بوده و حتی امور خرافی یا باورهای جمعی را نیز در برگیرد. امور مقدس از دید گیرتز، نموداری از فرهنگ است. نمادهای مقدس الگو و سرمشق چگونه زیستن و مشرَب معنوی و حتی زیبایی‌شناختی مردم را با جهان‌بینی آنان است.

منابع

بیتس، دانیل‌وپلاگ، فرد(۱۳۸۳)، انسان‌شناسی فرهنگی، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: علمی.

فکوهی، ناصر (۱۳۸۲)، تاریخ اندیشه و نظریه‌های انسان‌شناسی، تهران: انتشارات نی.

ژان شوالیه و آلن گربران (۱۳۸۴)، فرهنگ نمادها، انتشارات جیحون

بختیاری، محمد عزیز. حسامی، فاضل (۱۳۸۲)، درآمدی بر نظریه‌های اجتماعی دین، تهران: مؤسسه پژوهشی و آموزشی امام خمینی.

سومیالا، یوهانا (۱۴۰۰)، رسانه و آیین، مرگ، جماعت و زندگی روزمره، مترجم نسیم خواجه‌زاده، تهران: ثالث.

گیرتز، کلیفورد (۱۴۰۰)، دانش محلی، مترجم محسن ثلاثی، تهران: نشر ثالث.

لیتل، دانیل (۱۳۸۸)، تبیین در علوم اجتماعی: درآمدی به فلسفه علم‌الاجتماع، مترجم عبدالکریم سروش، تهران: انتشارات صراط

مطهری، مرتضی (۱۳۸۰)، پانزده گفتار، تهران: انتشارات صدرا.

ژیران، ف. لاکوئه، گ. دلاپورت، ل (۱۳۸۶)، اساطیر آشور و بابل، مترجم ابوالقاسم اسماعیل‌پور، تهران: کاروان.

همیلتون، ملکم (۱۳۹۰)، جامعه‌شناسی دین، مترجم محسن ثلاثی، تهران: ثالث.

Bakhtiari, Mohammad Aziz. Hessami, Fazel (2003), Introduction to Social Theories of Religion, Tehran: Imam Khomeini Research and Educational Institute. (In persian)

Benjamin, W. (1934a) Franz Kafka in: Ed. Arendt, H. (1968) Illuminations. (London, Pimlico Random House).

Dyer, R. (1988). Heavenly bodies: Film stars and society. London: St. Martin's Press

Fakuhi, Nasser (2003), History of Anthropological Thought and Theories, Tehran: Ney Publications. (In persian)

Geertz, Clifford (1973) the Interpretation of Cultures, Basic Books, New York.

Geertz, Clifford (2000) key temporary thinkers: culture, custom and ethic, Fred, Inglis/Polity Press.

Geertz, Clifford(1971), Islam Observed Religious Development in Morocco and Indonesia, University of Chicago Press.

Geertz, Clifford, Local Knowledge, Further Essays in Interpretive Anthropology, New York, Basic Books, 1983

Geertz, Clifford. (1984),Cultural and Social Change: the Indonesian Case.
Hamilton, Malkam (2010), Sociology of Religion, translated by Mohsen Talasi, Tehran: sales
Little, Daniel (1388), Explanation in Social Sciences: An Introduction to the Philosophy of Social Science, translated by Abdul Karim Soroush, Tehran: Sarat Publications
Motahari, Morteza (2001), Fifteen Conversations, Tehran: Sadra Publications.(In persian)
Somyala, Yohana (1400), media and ritual, death, congregation and everyday life, translated by Nasim Khajezadeh, Tehran: sales.
Soumyaala, Yohana (1400), Media and Religion, Death, Congregation and Everyday Life, translated by Nasim Khajehzadeh, Tehran: Sales. (In persian)